

DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2021-31-57-69>

УДК 37.018.54:78(477.43-21) «19»

Кузів Марія Василівна,

кандидатка мистецтвознавства,

старша викладачка кафедри музичного мистецтва

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9969-1937>

mariakuziv65@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ КУРСІВ ЦЕРКОВНОГО СПІВУ НА ПОДІЛЛІ ЯК СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)

Анотація. У статті проаналізовано публікації газет «Подільські єпархіальні відомості» й «Православне Поділля», де міститься інформація про функціонування курсів церковного співу та методика навчання співу на них. Показано, що це був важливий предмет навчальної програми. Зазначено, що у церковних періодичних виданнях Подільської єпархії міститься низка публікацій про важливість навчання церковному співові, про програму церковного співу для курсів й церковно-парафіяльних шкіл, про проблеми підготовки учителів співу, про посібники з навчання співу. В історії становлення музичної освіти на Україні друга половина ХІХ століття позначена розгортанням музично-освітньої роботи. Однією з форм підвищення рівня освіти і покращення знань для викладачів шкіл та училищ були короткотривалі літні курси церковного співу. У статті висвітлено процес функціонування курсів церковного співу у кінці ХІХ – початку ХХ століття, окреслено їх діяльність як складника системи підготовки музично-педагогічних фахівців. У матеріалах статті схарактеризовано структуру діяльності курсів, систему підготовки вчителів. Зазначено, що одним із перших, хто почав впровадження навчання на курсах церковного співу стало Київське товариство письменності. Підкреслимо, що саме завдяки ініціативі товариств у цей час з'являються короткотермінові курси хорового церковного та світського співу. Основним завданням короткотривалих літніх курсів церковного співу було ознайомлення малопідготовлених вчителів з найкращими засобами навчання церковному співу та грі на скрипці, з основами теорії музики й організації хорів. У статті обґрунтовано позитивні й негативні особливості функціонування курсів. Доведено, що підготовка майбутніх вчителів церковного співу до роботи в школі набула практико-орієнтованого характеру відповідно до змін і вимог тогочасної дійсності. Інструментарієм дослідження виступив історико-педагогічний, хронологічно-змістовний та біографічний методи. Завдяки залученню цього методологічного інструментарію вдалося досягти визначеної дослідницької мети

та проблематизувати тематику дослідження з перспективою її подальшого поглиблення у наступних дослідницьких розвідках.

Ключові слова: музична освіта; курси; церковний спів; хор.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Друга половина XIX століття в історії розвитку музичної освіти на Україні прикметна посиленням уваги до музично-освітньої царини. У такому вимірі особливо частотною стала практика такої форми покращення освіти й підвищення рівня педагогічних і методичних знань викладачів шкіл та училищ, як короткочасні літні курси церковного співу.

Аналіз останніх досліджень. Висвітлення питань розвитку музичної освіти на Поділлі ґрунтується на музично-історичному доробку сучасних вчених (Л. Архимович, Л. Корній, А. Ольховський, В. Шульгіна та ін.), у роботах яких закладено концептуальні засади вивчення історії музичного мистецтва. Різні аспекти розвитку музичної освіти в Україні з історико-педагогічних позицій досліджували В. Іванов, О. Олексюк, О. Рудницька, К. Шамаєва та ін. Окремі аспекти становлення та розвитку системи музично-педагогічної освіти на Поділлі розглянуті в працях М. Антошко, М. Печенюк, В. Найди та ін. Попри аналіз етапів формування української культури й освіти загалом (М. Алексієвець, Л. Баженов, О. Завальнюк, І. Сесак та ін.), а також вивчення еволюції системи музичної освіти на Поділлі, як складової педагогічного процесу, зокрема (Н. Сізова, Р. Римар, В. Найди та ін.), на сьогодні зберігають актуальність і, проте, залишаються неопрацьованими проблеми становлення та розвитку позашкільної музичної освіти.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає в дослідженні діяльності курсів церковного співу наприкінці XIX – на початку XX століття, а також з'ясуванні їхнього значення для формування музичної освіти та підвищення педагогічного рівня підготовки вчителів подільського регіону означеного хронологічного зрізу. **Завдання:** проаналізувати структуру функціонування курсів; обґрунтувати особливості розвитку системи позашкільної підготовки вчителів.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH FINDINGS

Церковна періодика Поділля XIX – XX століть – цінне джерело для вивчення історії становлення освіти краю, адже у ній піднімалися актуальні питання сучасності, а судячи із кількості інформації, одним із таких питань було обговорення якості церковного співу й методів його навчання. В газеті знаходимо велику кількість статей з рекомендаціями та методичними замітками по його вивченню.

«Подільськіє пархіальні відомості» – офіційна газета Подільської єпархії, що видавалася з 1862 по 1905 рр. (від січня 1906 року «Православне Поділля»). Газета складалася з двох частини; у першій – друкувалися урядові постанови, розпорядження Святішого Синоду, керівництва єпархії тощо, у другій – матеріали з повсякденного життя православного духовенства Поділля, історико-статистичні описи місцевих парафій, статті з церковної історії, етнографії, звіти про діяльність закладів освіти, замітки на актуальні теми тогочасного духовного, культурно-освітнього та громадського життя.

Наприкінці XIX ст. у багатьох православних єпархіях Російської імперії відкривали літні курси церковного співу для учителів. У газетних статтях знаходимо інформацію про курси, в яких читача повідомляють про тривалість занять; кількість слухачів, їх стать, соціальне походження та населений пункт; хто керував курсами та викладав; які предмети вивчалися; де жили слухачі й який у них був розпорядок дня; про найбільш значимі події для курсистів, скільки коштів було витрачено на проведення курсів.

Перші літні курси церковного співу для вчителів народних училищ було відкрито при Київському товаристві письменності. Завдання та цілі роботи курсів регламентував циркуляр Святого Синоду «Про правила і програми літніх курсів церковного співу», затверджений 28 січня 1887 року, а мету їхнього функціонування засновники вбачали в ознайомленні малопідготовлених учителів, а також осіб, які претендували на вчительське звання, з найкращими засобами навчання церковному співу та грі на скрипці, з основами теорії музики й організації хорів [1, с. 98]. Тривалість літніх курсів церковного співу охоплювала період від першого червня до п'ятнадцятого серпня вищеназваного року, а проведення вчителями практичних занять уможлиблювало залучення хору, зібраного з учнів київських міських парафіяльних училищ. На запрошення Товариства письменності керівниками курсів виступали особи, належно обізнані із церковним співом і церковним статутом, а також викладачі не лише із високопрофесійною теоретичною підготовкою, а й практичним досвідом роботи з хором. Освітній процес провадили щодня, крім неділі та святкових днів. Етапність роботи на курсах передбачала опанування теоретичним матеріалом, а надалі відпрацювання практичних занять під керівництвом і наглядом викладачів. Завершення навчання супроводжувалося складанням слухачами курсів усіх екзаменів для отримання свідоцтва з атестацією, а також поданням радою викладачів Товариству письменності звіту про заняття на курсах із вказівкою рівня підготовки кожного з курсистів зі співу, керування хором, зауваженнями про можливість повторного навчання на курсах [1, с. 102].

Програма із церковного співу насамперед містила загальні правила співу (позиція корпусу, розтуляння рота, вдих і видих під час співу, правильна вимова голосних, інтонація, темп), а відтак складалася із теоретичної та практичної частин. На заняттях із теорії курсисти засвоювали відомості про простий нотний спів, засвоювали азбуку в цефавтному ключі, розглядали основний звукоряд у нотно-лінійній системі, вивчали складники назви звуків у азбуці та сольмізували азбуку. Цікаво, що до

переліку спеціальних дисциплін належав курс короткої історії утвердження лінійних знаків у православній церкві, що слугувала заміною крюків. Теоретичні здобутки поповнювали шляхом ознайомлення з нотною літературою богослужбового співу православної церкви. Практичні заняття відводили для вправлення в одноголосному та багатоголосному співі Всенощного бдіння, літургій Іоанна Златоустого та Василя Великого, літургії передосвячених дарів [1, с. 103–104].

Прикметно, що викладачі курсів змушені були послуговуватися широким спектром посібників, підручників, нот. Із книг зі співу, датованих ХІХ століттям, лише окремі можна вважати зразками навчальної літератури (ще більші труднощі викликають спроби спроектувати певні підручники на той чи той навчальний вік). Найбільшої популярності набули спеціальні порадики із церковного співу з огляду на те, що містили найбільш вагомні відомості із музичних дисциплін (варто зауважити, що порадики, проте, не увиразнювали характеру спеціальної програми навчання співу загалом, не конкретизували її спрямованість). Утім, попри невідповідність до вимог звичайних (у сучасному трактуванні) підручників, де зміст передбачає співвіднесення з навчальною програмою та зв'язок теоретичного курсу із практичним його засвоєнням, такі посібники поставали засадничими для опанування церковним співом. Перелік здебільшого вживаних посібників утворювали: «Збірник церковних піснопівів на 4 гласи» М. Потулова, «Посібник для практичного вивчення старовинного богослужбового співу православної російської церкви», що має того самого автора та вийшов друком у Москві 1872 р., «Церковний спів», видання Санкт-Петербурзького братства в ім'я Пресвятої Богородиці у перекладі для хору священника М. Георгієвського. Цікавим видається те, що перелік книг для навчання підлягав обов'язковому регламентуванню училищною радою, що діяла при Святому Синоді.

Уперше київські курси церковного співу запрацювали 1887 року для вчителів початкових народних училищ південно-західного краю (Київська, Подільська, Волинська губернії) [2, с. 969–977]. Незважаючи на наявність 124 заяв про допуск для навчання на курсах, через брак коштів було прийнято лише 90 слухачів. Початок функціонування курсів припав на 10 червня та відбувся у приміщенні київської першої гімназії. Для співу виділили кращі години дня: з восьмої до дванадцятої години, а також із п'ятнадцятої до сімнадцятої години. Викладачем співів запросили одного з найкращих на той час методистів О. М. Карасьова, для гри на скрипці – учителя гімназії І. Шуммера. Слухачів курсів – за рівнем розвитку й освіченості – розподілили на дві групи: молодшу групу (30 осіб) абсолютно неознайомих зі співом курсистів навчали викладати в школі, а старшу (60 осіб) готували до організації хору та виконання обов'язків регентів. Знову цікавий факт: із Поділля лише троє педагогів отримали скерування на курси, а іспит склала тільки одна із них [2, с. 976–977].

Уже на початку функціонування курсів постала очевидною їхня безумовна важливість, зумовлена передусім тим, що здебільшого в освітніх закладах Поділля (особливо в школах) музично-освітній процес був несистематичним, залежним від керівництва закладу чи викладача означеного предмета, тобто рівня його освіченості, а також детермінованим потребами богослужіння, різними подіями із діяльності

закладу, а не власне навчальною програмою. На такому тлі, а також з огляду на неможливість забезпечення на вищезгаданих літніх курсах хорового співу підготовки викладачів зі спеціальною освітою єпархіальна училищна рада Подільської губернії 1890 року ухвалила рішення про організацію аналогічних за змістом курсів у всіх губернських школах. Програма курсів, автором-розробником якої виступив Н. Бунін, передбачала їхнє функціонування чи навесні після завершення освітнього процесу, чи восени перед його початком, а метою діяльності проголошувала надання вчителям церковно-парафіяльних шкіл і шкіл грамоти, а також молодим дякам без семінарської чи іншої спеціальної освіти змоги опанування правильних методів викладання й удосконалення знань, умінь і навичок провадження процесу початкового навчання й організації освітнього закладу [3, с. 277–287]. Влаштовані на курсах і теоретичні, і практичні заняття тривали щодня, крім святкових днів. Теоретичні заняття сприяли доповненню знань із: шкільних предметів, із яких слухачі є «найслабшими»; керівних правил улаштування, порядку та розподілу занять, класної дисципліни, ведення записів у шкільних документах; збереження шкільного майна тощо; використання найкращих засобів навчання, прописаних у посібниках, що регламентовані програмами для шкіл і у пояснювальних до них записках. Результатом закінчення таких курсів було видання їхнім слухачам повітовими відділеннями єпархіальної училищної ради, за рекомендаціями спостерігачів і керівників курсів на педагогічних зборах у справах показової при семінарії школи відповідних посвідчень.

Статистичні дані, знайдені в архівних джерелах дозволяють систематизувати та прослідкувати динаміку збільшення чисельності місць проведення курсів і зростання кількості викладачів на них. Картина, що вимальовується, свідчить про зростання значення музичних предметів у системі загальної освіти і про певні успіхи у підвищенні кваліфікації викладачів цих дисциплін. Недоліком залишається те, що курси проводились нерегулярно, хоча і планувались щорічно, оскільки кошти училищної ради Подільської губернії були обмеженими. Тож, зупинимось на фактах.

У м. Кам'янці-Подільському курси вперше тривали впродовж хронологічного зрізу 17 серпня – 8 вересня 1889 року за участю тридцяти семи слухачів. Викладачем співів тоді виступив учитель Подільської духовної семінарії Юхим Богданов, який здобув фахову освіту у Придворній співочій капелі.

У м. Тульчині курси організували впродовж періоду 5 липня – 1 серпня 1890 року для п'ятдесяти одного слухача, а у м. Немирові – 12 червня – 12 липня того самого року для сорока чотирьох слухачів. Церковний спів на курсах викладав педагог із Немирівської гімназії Володимир Міхневич.

Наступні в часі кам'янецькі курси відбувалися протягом 21 липня – 19 серпня 1892 року із залученням тридцяти двох слухачів. Рівень викладання на них відображає проведення вчителем Ю. Богдановим високопрофесійних показових уроків, схвалених повітовим спостерігачем (про це дізнаємося з навчального звіту). Останній день функціонування курсів ознаменувало відспівування слухачами курсів літургії в Успенському соборі міста, а успіхи із опанування музичних дисциплін продемонстрували дванадцять осіб із останніх.

Під час курсів у м. Хмельнику (сорок п'ять слухачів), що припали на період 20 травня – 1 липня 1893 року, співи викладав колишній учитель Подільської семінарії Юхим Снятинський і священник Григорій.

Цікавою організацією відзначалися Соболевські курси, влаштовані від 27 травня до 18 червня 1895 року: сімдесят вісім учасників таких було розподілено на молодше та старше відділення (курсисти цього відділення складали іспити для отримання звання вчителя). Зауважимо, що церковний спів учні курсів вивчали не лише під час щоденних співок, а й у ході богослужбових піснеспівів.

За ускладненою програмою навчалися тридцять двоє курсистів у м. Вінниці на етапі 6 липня – 27 липня 1896 року. Складність програми полягала в її диференціації на практичну та теоретичну частини. Практичні заняття передбачали почергове проведення керівниками та курсистами по два-три уроки в школі, а теоретичні – дискусії щодо аналізу побачених уроків і бесіди про специфіку застосування основних дидактичних положень, серед яких: зв'язок із практикою, який потрактовували як уміння застосовувати теоретичні знання на практиці; зв'язок між музичними дисциплінами; увагу до вікових особливостей дітей, а також епізодичність і систематичність навчання. На загальних співах слухачі набували навичок церковного співу, а в останні три дні роботи курсів ще умінь керувати хором, який складався із дітей-співаків міського двокласного училища [4, с. 99–100].

До становлення та розвитку співочої справи, крім училищної ради Подільської губернії, причетні й окремі персоналії. Йдеться, зокрема, про організацію для педагогів свого повіту (с. Козинці, червень 1896 року) священником Віталієм Коцюбинським курсів співу власним коштом. Курси відвідували чотирнадцять добровільних слухачів. Посутньо, що керівник курсів, той самий священник В. Коцюбинський, не задовольнявся лише теоретичними лекціями, позаяк прагнув виробити в курсистів уміння не тільки співати, а й грати на скрипці (на переконання В. Коцюбинського, останнє сприяло навчанню дітей співу). В останній практиці священник сам займався зі слухачами по декілька годин щоденно грою на інструменті, а тому вимагав наявності скрипки та різних нот [5, с. 970].

Про зростання чисельності зацікавлених у навчанні на курсах співу дає змогу констатувати те, що курси, проведені в Кам'янці-Подільському, 1897 року нараховували вже вісімдесят п'ять слухачів. Керував співом на цих курсах священник О. Сулковський [6, с. 760–763].

Ескалацію кількості охочих займатися співом учителів демонструють курси, організовані в Кам'янці-Подільському від 16 червня до 31 липня 1898 року: порівняно з минулорічними курсами слухачів на цьогорічних стало сто п'ять. Уже набув значення звичного підхід до поділу курсистів для занять церковним співом на дві групи: першу складали молоді, а відтак малопідготовлені вчителі, що вивчали основи теорії музики (гаму співу), а практикували одноголосний спів усього восьмигласся звичайним розспівом церковних піснеспівів; другу групу становили курсисти, що опановували восьмигласся гармонічно, а теоретично – ритм і будову ладів, які вживали в церковній музиці. На цих курсах церковному співу навчав соборний диякон С. Ковальський, а грі на скрипці –

педагог зі зразкової школи при духовній семінарії В. Осаківський. На вивчення співу виділяли двадцять дев'ять годин на тиждень. Як наслідок – після місяця занять, а саме – чотирнадцятого липня, слухачі курсів на високому рівні виконали всеношну в домовій архієрейській церкві на Підзамче, а п'ятнадцятого липня в Олександро-Невському соборі – усі найважливіші піснеспіви літургії. Особливе враження, за висловлюванням журналіста місцевої газети, на слухачів справив тропар Святому Володимирі за грецьким розспівом у перекладі для хору М. Малашкіна. Додамо, що на уроках курсисти виконували здебільшого прості церковні мелодії, гармонізовані для хору А. Архангельським і С. Смоленським [7, с. 678–680].

Крім того, вищеописані курси було забезпечено власною бібліотекою, що складалася з двох відділів – для вчителів і для учнів. До переваг наявності бібліотеки належала не лише можливість ознайомлення слухачів із богослужбовою та нотною літературою, а й власне її позиціонування як прикладу організації бібліотек на місцях.

Вагомою подією стала організація вперше впродовж кількарічного періоду запровадження курсів публічного екзамену із церковного співу, що припав на двадцять восьме липня. Екзаменаційною комісією виступили члени єпархіальної ради, керівники та лектори курсів, представники місцевої адміністрації, військового та духовного відомства. Улаштований з усіма урочистостями екзамен курсисти розпочали загальним співом гімну, присвяченого святим Кирилові та Мефодію. Після цього архієрей сформував зі слухачів різні типи та види хорів для демонстрування вміння працювати з хором і опитування з теорії співу. Завершили курсисти екзамен співом канту «О, храме Господній» зі збірника А. Архангельського, а також декількох патріотичних і народних пісень, що слугувало підставою для відзначення комісією значних успіхів слухачів курсів зі згаданої дисципліни [8, с. 857–862].

Група слухачів кам'янецьких курсів наступного, 1899, року мала дещо менший склад – дев'яносто чотири особи (з них вісімдесят троє було скеровано на навчання повітовими відділеннями єпархіальної училищної ради, а решта прибула добровільно). До особливостей організації курсів цього року належало: розміщення слухачів у приміщенні духовної семінарії, викладання церковного співу дияконом В. Осаківським, охоплення програмою навчання, крім практичних занять курсистів із дітьми та методичних дискусій про побачені уроки, індивідуальних занять зі співу та гри на скрипці [9, с. 705–710].

Під час курсів у м. Чукові (сорок дев'ять слухачів), що припали на період 20 серпня – 10 вересня 1899 року, співи викладав випускник Подільської семінарії Микола Леонтович, «досвідчений співак, який добре знає церковну і круглу ноту, як колишній півчий архієрейського хору» [10, с. 856–857].

Ще більш виразні поступальні зміни в царині організації курсів співу почали відбуватися 1900 року. Йдеться передусім про відкриття відповідних курсів при другокласних школах, мета функціонування яких – підготовка вчителів для шкіл грамоти. На теренах Подільської губернії працювало одинадцять шкіл такого типу, з яких дві – винятково жіночі. На тлі належної матеріальної бази, а також забезпечення значною кількістю методичної та нотної літератури, музичних інструментів, школи

вирізнялися достатньо високим рівнем викладання музичних дисциплін (хорового співу та гри на інструментах). Відтак саме наявність у школах струнного чи духового оркестру, хору, двох, а навіть і трьох, викладачів музики призвела до ухвалення училищною єпархіальною радою рішення про доцільність запровадження при них курсів для вчителів усієї губернії. Курував процесом, а саме – збирав учителів зі свого та прилеглих повітів, здебільшого відділ освіти повіту, де діяла така школа, що уможливило покращення залученими педагогами їхніх знань і вдосконалення викладання власного фаху. Курси відбувалися протягом 21 серпня – 10 вересня 1900 року із залученням трьохсот двадцяти слухачів [11, с. 814–816].

Через значний проміжок часу – майже десять літ – 1907 році відновили своє функціонування літні курси у м. Кам'янці-Подільському, що тривали від 16 липня до 16 серпня. Відвідували ці курси вісімдесят осіб: п'ятдесят учителів скерувало їхнє керівництво, а тридцять були вільними слухачами. Навчальні заняття для курсистів проводили у приміщенні Кам'янецької двокласної церковно-парафіяльної школи, де церковний спів викладав учитель Подільської духовної семінарії В. Кіорескул. Цікавим моментом курсів виявилось те, що перед педагогічними бесідами чи після їхнього завершення практикували співки курсистів (призначені для підготовки слухачів курсів до співу в одному із храмів міста в найближчий недільний або святковий день, а також розучування церковних піснеспівів, шкільних і народних пісень). Останнє було зумовлено передбаченою програмою курсів вимогою присутності курсистів на богослужіннях, а також їхньої участі у кліросному читанні та співі [12, с. 619–627].

З ініціативи керівництва літніх курсів співу обов'язкова програма викладання останніх охоплювала, крім теоретичних і практичних занять, проведення найкращими педагогами та методистами губернії сорока дев'яти відкритих уроків з усіх предметів початкової школи. З огляду на регламентовану програмою кількість уроків із церковного співу (десять) цьому предмету належало особливе місце в системі загальної освіти того часу, що слугувало причиною додаткового прочитання на повторних практичних уроках у показовій школі курсу з методики шкільного співу, зміст якого полягав у аналізі положень про: розвиток шляхом вокальної роботи слуху, голосу, інтонації й такту в дітей; поступовість ведення практичного навчання дітей із голосу; специфіку вивчення першого тетраорду; особливості з'ясування висоти звуку за допомогою цифр; послідовність опанування церковного восьмигласся; навчання дітей нотам; привчання дітей до двоголосного співу тощо.

Крім власне занять, курсисти брали участь у паломництві. Ідеться про паломництво першого серпня до с. Бакота Ушицького повіту для богослужіння у скельній церкві. Завершення курсів завершили хорovým виконанням низки духовних і світських піснеспівів. Додамо, що надалі літні курси співу організували в Кам'янці-Подільському 1909 року протягом періоду 15 червня – 30 липня для ста п'ятнадцятьох слухачів.

Літні курси в іншому місті – Шаргороді – тривали від 1 до 31 липня 1910 року та мали вісімдесятьох дев'ятьох слухачів [13, с. 300–302]. Співи для курсистів викладав педагог із церковно-учительської школи м. Вінниці І. Цимбаль за програмою, що визначала опанування усно та за нотами кругу богослужбового співу православної

церкви звичайним розспівом одноголосно; того самого кругу богослужбового співу в хоровому викладі; ознайомлення з правилами диригування й організації хору; засвоєння основ теорії музики; вироблення вміння задавати тон, вивчення квадратної та круглої нот; навчання гри на скрипці та використання її для співу у початковій школі.

Зміст навчання слухачів вищеописаних курсів певною мірою відображає тижневий годинний розклад занять:

- 7.0 – 9.00 – літургія;
- 10.0 – 11.00 – церковнослов'янське читання;
- 11.30 – 14.00 – класний спів;
- 16.0 – 18.00 – гра на скрипці;
- 18.0 – 20.00 – всенощна і самостійні заняття.

Наступним етапом після вивчення хором піснеспівів були практичні заняття з регентства, що супроводжувалися поділом курсистів на групи, тобто на два великі хори. Диригування практикували й у класі, й у церкві (для розширення регентської практики хором диригувало водночас декілька осіб) здебільшого за «Церковно-співочим збірником», виданим Святим Синодом, і книгами М. Бахметєва. Організація освітнього процесу передбачала забезпечення курсистів письмовим приладдям і нотним папером, а також відповідними інструментами для відпрацювання навичок гри на скрипці (училищна рада для цього закупила дев'яносто скрипок найкращих закордонних фабрик, видавши слухачам курсів на їхнє придбання належні за обсягом кредити).

Варто звернути увагу на влаштування в Кам'янці-Подільському останніх курсів церковного співу для вчителів губернії (часовий зріз 1 липня – 6 серпня 1912 року) [14, с. 310–312]. Відвідували курси трохи більше ста осіб, яким викладав співи вчитель чоловічого духовного училища священник А. Бялобжицький. Важливо, що при курсах відкрили зразкову змішану трьохгрупну школу, де давали відкриті уроки, а також читали лекції (кожний лектор зі свого предмета) про кращі прийоми та методи навчання у початковій школі (було заслухано сто тридцять дві лекції, із яких сорок п'ять із церковного співу).

Відведення на вивчення церковного співу значної кількості годин варто пояснювати найбільшою складністю останнього для вивчення та найменшою ознайомленістю слухачів із означеним предметом. Заняття на курсах тривали вранці від дев'ятої до другої години, а ввечері – від п'ятої до восьмої години (години навчання вранці відводили для відкритих і пробних уроків, а ввечері – лекцій і репетицій). Посутнім виявилось те, що постійне співання курсистами в церкві всенощної й обідньої забезпечувало вивчення ними всіх потрібних для цих богослужінь піснеспівів, а тому екзамен зі співу більшість із них склали задовільно, а окремі дуже добре.

Варто зауважити про змогу вчителів Подільської губернії навчатися на літніх курсах співу в містах інших губерній. Так, 1896 року постановою єпархіальної училищної ради було скеровано шістнадцять найкращих учителів церковно-парафіяльних шкіл Поділля на педагогічні курси та курси церковного співу в Нижньому Новгороді (15 липня – 15 серпня). Оплату проїзду для майбутніх курсистів

забезпечила сама рада, а утримання на курсах – училищна рада Святого Синоду. Крім того, одноразово педагоги отримали допомогу в обсязі п'ятдесяти карбованців, а від земства – кредит на вісімсот карбованців. Додамо, що та сама рада пізніше, 1902 року, скерувала десять учителів другокласних шкіл на курси церковного співу, організовані у м. Києві.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

З огляду на вищевикладене постає очевидним позитивне значення курсів церковного співу, організованих на теренах Поділля на окресленому хронологічному зрізі. Здобутками останніх варто визнати відпрацювання системи додаткової підготовки вчителів, що уможливила поглиблення останніми наявних у них знань, опанування новітніх, прогресивних методів навчання, удосконалення диригентської майстерності, обмін досвідом щодо відкриття та керування хором, ознайомлення з нотною літературою та новими підручниками. **Перспективним напрямом подальших досліджень** вважаємо розгляд навчальних програм з навчання співу у проекції застосування їх за сучасних умов. Перспективи таких пошуків убачаємо у розробленні підходів до вдосконалення за вимогами часу змісту педагогічної освіти та системи національного виховання шляхом увиразнення культурологічного контенту, що позитивно позначатиметься на модернізації системи підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів у руслі глобалізації освіти.

5. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Правила про літні курси церковного співу для вчителів і вчительок початкових народних училищ південно-західного краю, заснованих при Київському товаристві грамотності, Кам'янець-Подільський, 1887. *Подільські єпархіальні відомості*, 9, 98–104.

2. Скальський, К., 1887. Київські курси церковного співу і ручної праці, Кам'янець-Подільський. *Подільські єпархіальні відомості*, 43, 969–977.

3. Бунін, М.П., 1890. Програма влаштування короткотривалих педагогічних курсів і курсів церковного співу в церковно-парафіяльних школах та школах грамоти Подільської єпархії для вчителів, Кам'янець-Подільський. *Подільські єпархіальні відомості*, 17, 277–287.

4. Звіт Подільської єпархіальної училищної ради про стан церковно-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти Подільської єпархії за 1894/95 навчальний рік. Кам'янець-Подільський, 1896. *Подільські єпархіальні відомості*, 5, 99–100.

5. З єпархіальної хроніки. Кам'янець-Подільський, 1897. *Подільські єпархіальні відомості*, 36, 970.

6. Церковно-шкільна хроніка. Кам'янець-Подільський, 1897. *Подільські єпархіальні відомості*, 28-29, 760–763.
7. Церковно-шкільна хроніка. Кам'янець-Подільський, 1898. *Подільські єпархіальні відомості*, 25, 678–680.
8. Церковно-шкільна хроніка. Кам'янець-Подільський, 1898. *Подільські єпархіальні відомості*, 32, 857–862.
9. З церковно-шкільного життя. Кам'янець-Подільський, 1899. *Подільські єпархіальні відомості*, 30, 705–710.
10. З церковно-шкільного життя. Кам'янець-Подільський, 1899. *Подільські єпархіальні відомості*, 36, 856–857.
11. З церковно-шкільного життя. Кам'янець-Подільський, 1900. *Подільські єпархіальні відомості*, 34, 814–816.
12. З єпархіальної хроніки. Кам'янець-Подільський, 1908. *Православне Поділля*, 30, 619–627.
13. З єпархіальної хроніки. Кам'янець-Подільський, 1910. *Православне Поділля*, 36, 300–302.
14. З єпархіальної хроніки. Кам'янець-Подільський, 1913. *Православне Поділля*, 14-15, 310–312.

FUNCTIONING OF CHURCH SINGING COURSES IN THE PODILLIA AS A COMPONENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN TRAINING TEACHERS AT THE END OF 19th - EARLY 20th CENTURY (ON THE MATERIALS OF THE LOCAL PRESS)

Mariia Kuziv,

Candidate of Study of Art,

Senior lecturer of the Department of Music

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

Kamianets-Podilskyi, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9969-1937>

mariakuziv65@ukr.net

Abstract. The article analyzes the publications of the newspapers “Podilia Diocesan Information” and “Orthodox Podillya”, which contains information about the functioning of church singing courses and methods of teaching singing there. It is shown that it has been an important subject in the curriculum. It is noted that the church periodicals of the Podillia diocese contain a number of publications on the importance of church singing teaching, on the program of church singing for courses and parish schools, on the problems of training teachers of singing, on manuals for lessons of singing.

In the history of music education in Ukraine, the second half of the 19th century is marked by the development of music education. One of the forms of raising the level of education and improving knowledge of teachers of schools and colleges was short summer courses of church singing. The article highlights the process of functioning of church singing courses

in the late 19th - early 20th centuries, outlines their activities as a part of the system of training music and pedagogical specialists.

The materials of the article characterize the structure of the courses, the system of teacher training. It is noted that Kyiv Literacy Society was one of the first to start teaching at church singing courses. Due to the initiative of the societies the short-term courses of choral church and secular singing appeared at that time. The main task of the short summer courses of church singing was to acquaint untrained teachers with the best means for teaching church singing and violin playing and also with the basics of music theory and choir organization.

The article substantiates the positive and negative features of the courses. It is proved that the preparation of future teachers of church singing to work at school has become practice-oriented in accordance with the changes and requirements of the reality of those times. Historical-pedagogical, chronological-meaningful and biographical methods acted as tools of the research. Due to the usage of this methodological toolkit, it has become possible to achieve a defined research goal and problematize the research issue with the prospective of its further deepening of the subsequent study.

Keywords: music education; courses; church singing; choir.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Pravyla pro litni kursy tserkovnoho spivu dlya vchyteliv i vchytel'ok pochatkovykh narodnykh uchylyshch pivdenno-zakhidnoho krayu, zasnovanykh pry Kyyivs'komu tovarystvi hramotnosti Kam"yanets'-Podil's'kyy [Rules on summer courses of church singing for teachers of primary folk schools of the south-western region, founded by the Kyiv Literacy Society], 1887. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 9, 98–104.

2. Skal's'kyy, K., 1887. Kyyivs'ki kursy tserkovnoho spivu i ruchnoyi pratsi [Kyiv courses of church singing and handicrafts], Kam"yanets'-Podil's'kyy. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 43, 969–977.

3. Bunin, M.P., 1890. Prohrama vlashtuvannya korotkotryvalykh pedahohichnykh kursiv i kursiv tserkovnoho spivu v tserkovno-parafiyal'nykh shkolakh ta shkolakh hramoty Podil's'koyi yeparkhiyi dlya vchyteliv [Program for short-term pedagogical courses and church singing courses in church-parish schools and schools of letters of the Podolsk diocese for teachers], Kam"yanets'-Podil's'kyy. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 17, 277–287.

4. Zvit Podil's'koyi yeparkhial'noyi uchylyshchnoyi rady pro stan tserkovno-parafiyal'nykh shkil ta shkil hramoty Podil's'koyi yeparkhiyi za 1894/95 navchal'nyy rik. Kam"yanets'-Podil's'kyy [Report of the Podolsk Diocesan School Council on the state of church-parish schools and schools of letters of the Podolsk Diocese for the 1894/95 academic year. Kamyanets-Podilsky], 1896. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 5, 99–100.

5. Z yeparkhial'noyi khroniky [From the diocesan chronicle], Kam"yanets'-Podil's'kyy, 1897. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 36, 970.

6. Tserkovno-shkil'na khronika [Church-school chronicle]. Kam"yanets'-Podil's'kyy, 1897. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 28-29, 760–763.

7. Tserkovno-shkil'na khronika [Church-school chronicle]. Kam"yanets'-Podil's'kyy, 1898. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 25, 678–680.

8. Tserkovno-shkil'na khronika [Church-school chronicle]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1898. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 32, 857–862.

9. Z tserkovno-shkil'noho zhyttya [From church and school life]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1899. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 30, 705–710.

10. Z tserkovno-shkil'noho zhyttya [From church and school life]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1899. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 36, 856–857.

11. Z tserkovno-shkil'noho zhyttya [From church and school life]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1900. *Podil's'ki yeparkhial'ni vidomosti*, 34, 814–816.

12. Z yeparkhial'noyi khroniky [From the diocesan chronicle]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1908. *Pravoslavne Podillya*, 30, 619–627.

13. Z yeparkhial'noyi khroniky [From the diocesan chronicle]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1910. *Pravoslavne Podillya*, 36, 300–302.

14. Z yeparkhial'noyi khroniky [From the diocesan chronicle]. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1913. *Pravoslavne Podillya*, 14-15, 310–312.

DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2021-31-69-80>
УДК 37.032

Мартинець Лілія Асхатівна,

доктор педагогічних наук, професор, перший проректор
Луганський національний аграрний університет
Слов'янськ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4736-5467>
liliamart7@gmail.com

Яценко Данило Олександрович,

здобувач економічного факультету
Луганський національний аграрний університет
Слов'янськ, Україна
yatsenko.d@lgnau.edu.ua

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розглядаються основні теоретичні підходи щодо формування ділових якостей особистості. Проведено ретроспективний аналіз науково-педагогічних ідей з цього питання.

У дослідженні визначено, що система освіти, зорієнтована на підготовку конкурентоспроможної особистості студента, потрібна на ринку праці. Ринок же, як відомо, пред'являє свої вимоги до працівника. Одна з нових вимог – розвиток якостей ділової людини. Наявність у молоді саме ділових якостей дозволить зайняти своє місце в соціальній структурі суспільства, задовольнити